

УДК 342(477)

Берназюк Ян Олександрович,
доктор юридичних наук, доцент, заслужений юрист України, професор кафедри загальноправових дисциплін, Київський національний торговельно-економічний університет, 02156, м. Київ, вул. Кіото, 19, тел.: 0674664543, e-mail: bern1979@ukr.net

Берназюк Ян Александрович,
доктор юридических наук, доцент, заслуженный юрист Украины, профессор кафедры общеправовых дисциплин, Киевский национальный торгово-экономический университет, 02156, г. Киев, ул. Киото, 19, тел.: 0674664543, e-mail: bern1979@ukr.net

Yan Aleksandrovich Bernazyuk,

Doctor of Law, assistant professor, Honored lawyer of Ukraine, professor of the Dept. of general legal disciplines, Kyiv National University of Trade and Economics, 02156, Kyiv, Kyoto Str., 19, tel.: 0674664543, e-mail: bern1979@ukr.net

ПИТАННЯ УДОСКОНАЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню питань удосконалення Конституції України. Проведено аналіз проблем чинної Конституції України; розглянуто та узагальнено наукові позиції та думки громадських діячів, політиків стосовно бачення напрямів та шляхів удосконалення Конституції України; розроблено пропозиції щодо внесення змін до Конституції України з метою її удосконалення.

Ключові слова: Конституція України, модернізація Основного Закону України, конституційний процес.

ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КОНСТИТУЦИИ УКРАИНЫ

Аннотация. Статья посвящена исследованию вопросов усовершенствования Конституции Украины. Проведен анализ проблем действующей Конституции Украины; рассмотрены и обобщены научные позиции и мнения общественных деятелей, политиков относительно видения направлений и путей совершенствования Конституции Украины; разработаны предложе-

ня по внесенню изменений в Конституцию Украины с целью ее совершенствования.

Ключевые слова: Конституция Украины, модернизация Основного Закона Украины, конституционный процесс.

ISSUES OF IMPROVING THE CONSTITUTION OF UKRAINE

Abstract. The article is devoted to research on improving the Constitution of Ukraine. The analysis of the problems of the current Constitution of Ukraine; reviewed and summarized research positions and opinions of public figures, politicians on the vision for directions and ways of improving the Constitution of Ukraine; developed proposals on amendments to the Constitution of Ukraine to its improvement.

Keywords: Constitution of Ukraine, modernization of the Constitution of Ukraine, constitutional process.

Постановка проблеми. На сьогодні значна увага української громадськості, вчених-конституціоналістів, політиків, а також їхніх міжнародних колег зосереджена на питаннях удосконалення Конституції України у трьох основних моментах — децентралізація влади, система правосуддя та недоторканність народних депутатів і суддів. Однак проблема конституційної реформи є набагато глибшою. Її вирішення потребує переосмислення не тільки питань перерозподілу владних повноважень, здійснення глобальних інституційних змін в державі, а й врахування вимог міжнародних інституцій, позицій громадськості. Значний прогрес вже досягнуто Україною у напрямі реформування системи правосуддя, що зумовлено набранням чинності 30 вересня 2016 р. Закону України “Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)”.

У контексті цього дослідження необхідно погодитись із позицією

В. В. Ладиченко з приводу того, що у процесі створення нової редакції Конституції України важливим вбачається втілення нового характеру відносин між державою і особою (тобто розвиток народовладдя, і з цієї площини — формування і вдосконалення системи організації публічної влади й механізмів її контролю). Такі зміни повинні врахувати зауваження й пропозиції Венеціанської комісії та Парламентської асамблеї Ради Європи, усунути в змісті Основного Закону існуючі недоліки, зокрема недостатність механізмів гарантування конституційних прав і свобод людини й громадянина; вади в організації та функціонуванні державного механізму (недосконалості системи стримувань і противаг); очевидно гіпертрофований централізм; смислові неузгодженості [1, с. 105].

Аналіз останніх публікацій за проблематикою. Значну роботу у напрямі вирішення проблеми вдосконалення Конституції України вже провели такі вчені, як Н. В. Ага-

фонова, В. Г. Буткевич, Є. П. Євграфова, Р. П. Князевич, І. Б. Коліушко, А. Р. Крусян, Т. С. Подорожна, П. М. Рабінович, А. О. Селіванов, В. Я. Тацій, М. О. Теплюк, В. А. Устименко, О. І. Ющик та ін. Однак досі відсутнє єдине бачення моделі нової Конституції України; конституційний процес триває, і питання провадження подальших дій щодо вдосконалення Конституції України залишаються актуальними.

Мета статті. Метою статті є визначення шляхів удосконалення Конституції України шляхом внесення до неї змін. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: проаналізувати проблеми та недоліки чинної Конституції України; розглянути і узагальнити наукові позиції та думки громадських діячів, політиків стосовно бачення напрямів та шляхів удосконалення Конституції України; розробити пропозиції щодо внесення змін до Конституції України з метою її удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Питання удосконалення Конституції України на сьогодні є як ніколи актуальним. У державі відбуваються важливі соціально-економічні, політичні та інші зміни, які обумовлюють необхідність приведення положень Основного Закону до вимог сучасності.

Як справедливо зауважує з цього приводу Ю. С. Шемшученко, оновлена Конституція України має стати загальнонаціональним політико-правовим договором та основоположним законом державного і суспільного життя в Україні, який має базуватись на наукових засадах,

а також на національному, міжнародному та європейському досвіді конституційного розвитку; варто здійснити повну ревізію Конституції України, але це надзвичайно складне завдання [2, с. 187].

Необхідно розпочати із структуризації та системного вивчення Конституції України щодо дотримання тих чи інших її положень, визначення труднощів, що виникають у процесі їх практичної реалізації, виявлення найскладніших питань у формулюванні окремих статей Основного Закону тощо.

Як зазначає С. Дацюк, розроблення принципово нової Конституції має здійснюватися за такою схемою: визначення цілей і принципів нової Конституції та їх широке громадське обговорення, формулювання правових інновацій та їх експертне обговорення, включаючи всі невід'ємні права, громадянські права та правові гарантії, і лише потім традиційний розподіл повноважень гілок влади [3].

Крім того, на думку В. Ференца, Основний Закон є правилами життя народу, а тому кожен громадянин має розуміти його без жодного тлумачення; він має писатися простими однозначними фразами без іншомовних слів і термінів; конституція — це програма функціонування громадянського суспільства і своєрідні правила роботи державної машини, щоб вона не порушувала відоме табу — не заважала вільній самоорганізації суспільства як інструментові самозахисту і кореляції всіх структур влади [4].

З огляду на зазначене та норми чинної Конституції України, основ-

ними розробниками та ініціаторами змін до Основного Закону мають стати громадяни України (народ є єдиним джерелом влади). Проте деякі політичні лідери намагаються усунути від цього процесу представників громадськості, обгрунтовуючи такі дії низькою громадською активністю, відсутністю чітко вираженої громадської позиції. Насправді ж нині функціонує низка ініціативних груп, які готові представити владі свої пропозиції, вступити в дискусію стосовно внесення змін до Конституції України.

Водночас удосконалення Конституції України неодмінно має ґрунтуватися на науковій основі. З цього приводу варто зауважити, що в науковому середовищі висловлено немало різних думок та актуальних пропозицій у напрямі пошуку найдосконалішого варіанта Конституції України.

Зокрема, на думку О. Жмеренецького, нова Конституція повинна закладати принципово нову інституційну модель, яка ґрунтується на системному аналізі існуючих формальних та неформальних інституційних вад. Тобто має вирішувати ключові проблеми управлінської системи — як з точки зору законодавства, так і з боку фактично існуючих звичаїв та домовленостей між людьми, спираючись на особливості фактичної поведінки людей та залучаючи широку громадськість до розробки та обговорення проекту [5].

Отже, практично не викликає сумнівів той факт, що оновлена Конституція України має відповідати таким вимогам: по-перше, положення та норми, що в ній містяться, мають

бути реальними, а не формальними (тобто можливими, підкріпленими відповідними гарантіями їх виконання); по-друге, в ній мають враховуватися міжнародні зобов'язання, взяті на себе Україною (положення міжнародних конвенцій, інших договорів); по-третє, положення Конституції України мають спрямовувати подальший розвиток держави у напрямі зваженої децентралізації влади та розвитку різних органів самоорганізації населення як основних інститутів громадянського суспільства.

При цьому є низка інших, не менш важливих проблем концептуального та стратегічного значення в українських реаліях, вирішення яких значною мірою залежить і від удосконалення Основного Закону України. Їх систематизація дає можливість виокремити такі групи спірних питань, що виникають в контексті удосконалення Конституції України.

До першої групи можна віднести внесення змін та доповнень до Розділу II Конституції України “Права, свободи та обов’язки людини і громадянина”.

Так, під час одного зі своїх виступів заступник голови Конституційної комісії, суддя Європейського суду з прав людини В. Буткевич вказує на те, що одним із трьох масивів проблем, над якими працює Конституційна комісія, є права і свободи людини. У складі Конституційної комісії створено відповідну робочу групу, найскладнішим для якої буде питання обмежень прав і свобод людини, які ми маємо в чинній Конституції України. Трапляються випадки, коли Україна обмежує права

і свободи людини у правозастосовній практиці, не звертаючи увагу на те, що Конституція України подібні обмеження забороняє. Таким чином, В. Буткевич пропонує вирішити у новій редакції Конституції України питання приведення Конституції України в частині прав і свобод людини і громадянина у відповідність до положення, згідно з яким норми Конституції України є нормами прямої дії, оскільки відсилання до національного закону часто нівелює положення Конституції [2, с. 185].

Слід зазначити, що, всупереч встановленій ст. 22 Конституції України забороні щодо звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод при прийнятті нових або внесених змін до чинних законів, свого часу Кабінет Міністрів України розробив власну концепцію, згідно з якою доцільно: вилучити із законодавства норму про безоплатність освітніх і медичних послуг з метою розширення джерел фінансування галузей освіти і охорони здоров'я, в тому числі за рахунок запровадження відповідної плати; вилучення норм, які забороняють скорочення мережі закладів охорони здоров'я; встановити, що медична допомога надається у державних і комунальних закладах охорони здоров'я відповідно до законодавства (зараз діє норма, що у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно); встановити плату за харчування під час перебування громадян на лікуванні у закладах охорони здоров'я в умовах стаціонару [6].

Інша частина порушеної проблеми полягає в тому, що уряд не може

ініціювати також питання зменшення пенсій працюючим пенсіонерам, суддям у відставці, державним службовцям та іншим категоріям громадян, оскільки це призведе до порушень положень Конституції України та невиконання рішень Конституційного Суду України про тлумачення відповідних норм Основного Закону.

Зокрема, згідно з позицією Конституційного Суду України “невиконання державою взятих на себе соціальних зобов'язань порушує принцип соціальної, правової держави”; встановлення певних соціальних пільг, компенсацій і гарантій є “складовою конституційного права на соціальний захист і юридичними засобами здійснення цього права” [7]; “звуження обсягу прав та свобод — це зменшення кола суб'єктів, розміру території, часу, розміру або кількості благ чи будь-яких інших кількісно вимірюваних показників використання прав і свобод, тобто їх кількісної характеристики” [8].

В обґрунтування недопустимості звуження соціальних прав громадян можна навести також ст. 46 Конституції України, яка закріплює право на соціальний захист пенсіонерів, оскільки шляхом оподаткування пенсійних виплат громадян держава доводить своє небажання або неспроможність виконувати взяті на себе раніше соціальні зобов'язання.

При цьому важко не погодитися з думкою Р. Чемного, який вважає, що парламент має виключне право визначати законами ставки податків і зборів, уключаючи базу їх нарахування (навіть референдум із цих питань прямо заборонений Основним

Законом), але право громадян на соціальний захист, очевидно, обмежує органи влади у використанні своїх повноважень на шкоду конституційним гарантіям [9].

Отже, проблема звуження прав, свобод та інтересів людини та громадянина потребує відповідного вирішення. З одного боку, не можна допускати їх обмеження, а з іншого — необхідно враховувати реалії сьогодення, ту економічну ситуацію, в якій опинилася наша держава. Тому важливо досягти компромісного рішення, яке задовольнятиме інтереси всіх сторін, а головне — не допускати порушення Конституції України та міжнародних актів.

У контексті вдосконалення положень Конституції України, що стосуються прав, свобод та інтересів людини та громадянина, В. Буткевич виділяє ще дві важливі проблеми: розроблення положень, що стосуються “гідності людини та вдосконалення механізму гарантування прав національних меншин; редакційне формування положення про право на освіту та доопрацювання групи статей, присвячених питанням рівності та солідарності, права на працю громадянства та права на справедливий суд [2, с. 185].

При оновленні положень Конституції України доцільно також врахувати пропозицію Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, яка вважає за необхідне закріпити у ст. 31 Конституції України таємницю сповіді, яка не може бути порушена за жодних обставин [10].

Ще однією нагальною проблемою в досліджуваній сфері є проблема визначеності конституційно-правового

статусу деяких органів державної влади.

Так, Я. М. Журба порушує питання взаємообумовленості форми правління нашої держави та тієї моделі розподілу повноважень між главою держави, парламентом і урядом, що закріплена в Конституції України. Науковець констатує, що ні Верховна Рада, ні Президент, виходячи із конституційної моделі влади в Україні, не мають визначального впливу на склад Кабінету Міністрів, оскільки теоретично кожен з них може заблокувати волю іншого щодо складу уряду. Автор зауважує, що жодній з європейських змішаних республік, що знаходяться західніше України, не властива подвійна політична відповідальність уряду перед парламентом і президентом, у всіх цих державах уряд політично відповідальний лише перед парламентом [11, с. 215–216].

Тому заслуговують на підтримку пропозиції деяких науковців, згідно з якими у Конституції України варто закріпити не тільки принцип розподілу влади, а й принцип її згуртування, об’єднання для вирішення тих чи інших проблем.

Уточнення потребує також розподіл повноважень між Верховною Радою України, Президентом України та Кабінетом Міністрів України, що зумовлено прийняттям Закону України “Про відновлення дії окремих положень Конституції України” від 21 лютого 2014 р. [12].

Зазначеним Законом, як зауважує П. Рудик, парламент забезпечив відновлення дії окремих положень Конституції України й доповнив її положеннями законів України № 2952-VI

від 1 лютого 2011 р. та № 586-VII від 19 вересня 2013 р. Завдяки цьому було забезпечено перехід України від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми державного правління [13, с. 20].

Проте питання легітимізації факту відновлення дії Конституції України 2004 р. залишається відкритим та потребує відповідного професійного обговорення та, можливо, спеціально врегулювання.

Науковцями також висловлюються зауваження з приводу необхідності уточнення конституційно-правового статусу окремих органів державної влади. Невизначеність або неточність конституційно-правового статусу окремих органів державної влади може мати своїм наслідком формалізацію їх функцій або навіть фактичного невиконання деяких з них.

Так, у своїй доповіді “Прийняття законів, що передбачені Конституцією України, як пріоритетний напрям законотворчої діяльності” А. Геращенко справедливо звертає увагу на той факт, що досі в Україні відсутні деякі закони, зокрема, стосовно Регламенту Конституційного Суду України [14, с. 18–19].

У доповіді “Перспективи розвитку конституційної юрисдикції в Україні” Голова Конституційного Суду України Ю. В. Баулін, зокрема, наголосив, що окремі аспекти діяльності єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні потребують удосконалення. На його думку, доцільно ст. 150 Конституції України, що визначає компетенцію Конституційного Суду України, доповнити додатковими повноваженнями, згід-

но з якими Суд: здійснює перевірку на відповідність Конституції України законів України за конституційними скаргами громадян України, іноземців, осіб без громадянства і юридичних осіб та за запитами судів загальної юрисдикції; надає офіційне тлумачення лише Конституції України, а не законів України; не є повноважним розглядати питання щодо конституційності законів України, якими регулюються питання Державного бюджету України, податків та інших загальнодержавних внесків, якщо державний борг перевищує половину валового внутрішнього продукту України та ін. [2, с. 187].

Важливо, що частина цих пропозицій, озвучених у 2015 р., вже врахована і реалізована шляхом прийняття Закону України “Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)”.

Згідно з позицією Національного банку України зміни до Конституції України повинні також полягати в уточненні основної функції регулятора, якою повинна бути цінова стабільність, а не прогнозування курсу гривні [15].

В окрему групу питань стосовно модернізації Основного Закону можна віднести проблеми зовнішнього характеру, зокрема, дотримання Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань.

З цього приводу варто навести критичне зауваження, висловлене Генеральним секретарем міжнародної організації “Парламентарії за глобальні дії” Девідом Донат-Каттіном стосовно проекту змін до Конституції, що вже прийнято в першому читанні. Зокрема, зазначається, що

такий крок України відкладає ратифікацію Римського Статуту ще на 3 роки. Генеральним секретарем висловлюється рекомендація парламенту і главі держави за підтримки громадянського суспільства знайти шлях, як скоротити цей термін до максимум одного року і підтримати курс міжнародного правосуддя [16].

Досить критично стосовно затягування Україною питання ратифікації Римського статуту висловлюється у своїй публікації і М. Гнатівський, який вважає, що у питанні ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду Україна залишається приблизно на тому самому рівні, на якому нас залишив вкрай хибний, на його погляд, висновок Конституційного Суду України 2001 р., який вказав на неконституційність Римського статуту та на невідповідність принципу комплементарності [17].

Нагадаємо, що згідно з висновком Конституційного Суду України (справа про Римський Статут) Римський Статут Міжнародного кримінального суду, підписаний від імені України 20 січня 2000 р., який вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість, визнано таким, що не відповідає Конституції України, в частині: "Міжнародний кримінальний суд... доповнює національні органи кримінальної юстиції". Основним аргументом для такого висновку виступило те, що Міжнародний кримінальний суд не може прирівнюватися до іноземного суду, оскільки створюється за участю та згодою держав-учасниць на основі міжнародного, а не національного права [18].

Враховуючи те, що ратифікація Римського статуту має вкрай важливе значення для подальшого просування нашої держави на шляху конституційних реформ та забезпечення додаткових міжнародних гарантій захисту фундаментальних прав та свобод людини, Законом України "Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)" встановлено наступне положення: "Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом Міжнародного кримінального суду".

Підсумовуючи проведене дослідження, зазначимо, що проблема удосконалення Конституції України повинна вирішуватися після проведення спеціальних професійних дискусій в кількох базових напрямках: по-перше, щодо внесення змін до розділу III Конституції України — потребують уточнення випадки, за яких допускається прийняття законів, що звужують права людини і громадянина, а також закріплення таємниці сповіді; по-друге, завершення розподілу повноважень між парламентом, главою держави і урядом, а також уточнення конституційно-правового статусу Національного банку України та деяких інших органів державної влади; по-третє, вирішення завдання процедурного характеру стосовно легітимізації факту відновлення дії Конституції України 2004 р.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Удосконалення Конституції України є одним із пріоритетних завдань, що стоять на сьогодні перед нашою державою. До цього процесу вже залучено значну

кількість провідних науковців, громадських та політичних діячів, представників міжнародних інституцій. Ними висловлені певні прогресивні зауваження і пропозиції щодо внесення змін до Конституції України. Однак фактична реалізація конституційної реформи можлива лише за умови відносної єдності в суспільстві, наявності компромісного рішення між владою та громадськістю. Прикладом такої роботи є Закон України “Про внесення змін до Конституції України” (щодо правосуддя).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Ладиченко В. В.* Установча влада в правовій доктрині України / Законодавча діяльність Верховної Ради України: стратегія планування в умовах європейської інтеграції / В. В. Ладиченко. — К.: Ін-т законодавства ВРУ, 2015. — 225 с.
2. *Скрипнюк О.* Конституційний процес і конституційна реформа в Україні: здобутки, проблеми та перспективи розвитку (за матеріалами круглого столу) / О. Скрипнюк, Ю. Баулін, В. Буткевич, Ю. Шемшученко // Право України. — 2015. — № 7. — С. 183–191.
3. *Дацюк С.* Правила парламентської коаліції на 2014 рік [Електронний ресурс] / С. Дацюк // Укр. правда. Блоги. — 2014. — Режим доступу: http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/5450993c6af1a/view_print
4. *Ференц В.* Дві тенденції конституційного процесу [Електронний ресурс] / В. Ференц // Укр. правда. — 2015. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2015/03/19/7061790>
5. *Жмеренецький О.* Межі реформ та конституційна революція [Електронний ресурс] / О. Жмеренецький // Укр. правда. — 2016. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2015/11/16/7088610>
6. *Інформаційна довідка* щодо змін до законодавчих актів, підготовлена Кабінетом Міністрів України 4 грудня 2014 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/NT1154.html
7. *Рішення Конституційного Суду України* у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 29, 36, частини другої статті 56, частини другої статті 62, частини першої статті 66, пунктів 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 статті 71, статей 98, 101, 103, 111 Закону України “Про Державний бюджет України на 2007 рік” (справа про соціальні гарантії громадян): Рішення Конституційного Суду України від 09.07.2007 р. № 6-рп/2007 // Офіц. вісн. України. — 2007. — № 52. — Ст. 2132.
8. *Рішення Конституційного Суду України* у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV “Прикінцеві положення” Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України “Про статус суддів” (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання): Рішення Конституційного Суду України від 11.10.2005 р. № 8-рп/2005 // Офіц.

- вісн. України. — 2005. — № 42. — Ст. 2662.
9. *Чимний Р.* Бар'єр для посягань на гарантії [Електронний ресурс] / Р. Чимний // Закон і бізнес. — 2015. — № 18 (1212). — Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/116064-deputati_viyavili_5_pidstav_dlya_viznannya_nekonstituciynim_.html
 10. *Українські церкви просять закріпити таємницю сповіді в Конституції* [Електронний ресурс] // Укр. правда. — 2015. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/06/15/7071281/>
 11. *Журба Я. М.* Взаємообумовленість форми правління держави та способу формування і відповідальності уряду / Я. М. Журба // Держава і право. — 2011. — Вип. 53. — С. 211–217.
 12. *Про відновлення дії окремих положень Конституції України* [Електронний ресурс]: Закон України від 21 лютого 2014 року № 742-VII. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/742-18/print1449159910658222>
 13. *Рудик П.* Аспекти правового забезпечення відновлення дії окремих положень Конституції України / П. Рудик // Віче. — 2015. — № 8. — С. 16–21.
 14. *Геращенко А. Ю.* Прийняття законів, що передбачені Конституцією України, як пріоритетний напрям законотворчої діяльності / Законодавча діяльність Верховної Ради України: стратегія планування в умовах європейської інтеграції / А. Ю. Геращенко. — К.: Ін-т законодавства ВРУ, 2015. — 225 с.
 15. *Нацбанк* теж хоче міняти Конституцію [Електронний ресурс] // Укр. правда. — 2014. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/12/30/7053778/>
 16. *Парламентарі* світу закликають Україну швидше прийняти Римський статут [Електронний ресурс] // Укр. правда. — 2016. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/02/17/7099279>
 17. *Влада* раптово змінила свою позицію щодо Римського статуту [Електронний ресурс] // Главком. — 2015. — Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/30226.html>
 18. *Висновок* Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) [Електронний ресурс]: Висновок Конституційного Суду України від 11 липня 2001 р. № 3-в/2001. — Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01/print1457768038639858>

МАУП